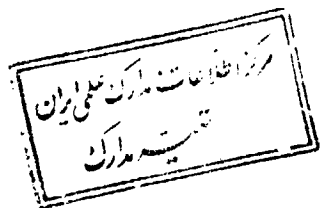

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۳۳۲۹۷

دانشگاه تهران

دانشکده حقوق و علوم سیاسی ۳۰ / ۱۲ / ۱۳۷۹

پایان نامه برای دریافت درجه دکتري حقوق خصوصي
موضوع: جبران خسارت ناشي از نقض قرارداد
استاد راهنما: جناب آقای دکتر حسنعلی درودیان

اساتيد مشاور: جناب آقای دکتر نجادعلی الماسی
جناب آقای دکتر عزت الله عراقی

تدوين کننده: مصطفی نصیری خوزانی

«دانشکده حقوق و علوم سیاسی مسئول عقاید و نظراتی
که از سوی نویسنده ابراز شده اند نمی باشد»

سال تحصيل ۷۹-۸۰

۳۳۲۹۷

بدینوسیله از زحمات و رهنمودهای اساتید محترم آقایان
دکتر حسنعلی درودیان دکتر عزت اله عراقی و دکتر نجار علی
الماسی که مرا در تهیه این رساله کمک و راهنمایی فرمودند و
همچنین از زحمات و مساعی داوران این رساله آقایان دکتر
عبدالرسول قدک و دکتر غلامعلی سیفی زیناب تقدیر و تشکر
می‌نمایم.

فهرست عناوین

صفحه

مقدمه

فصل اول - ماهیت مسؤولیت

۱

گفتار اول) مفهوم مسؤولیت

مبحث اول: بررسی سابقه تاریخی مسؤولیت ۲

مبحث دوم: مفهوم لغوی و اصطلاحی مسؤولیت ۳

مبحث سوم: اقسام مسؤولیت ۴-۷

۱) مسؤولیت اخلاقی

۲) مسؤولیت حقوقی

۳) تفاوت‌های مسؤولیت اخلاقی و حقوقی

۱

مبحث چهارم: اقسام مسؤولیت حقوقی ۸-۱۴

الف) مسؤولیت کیفری

ب) مسؤولیت مدنی

۱- مسؤولیت قهری

۲- مسؤولیت قراردادی

مبحث پنجم: نظریه طرفداران یگانگی یا دوگانگی مسؤولیت قراردادی و

قهری ۱۴-۲۵

الف) نظریه طرفداران دوگانگی این دو نظام مسؤولیت

ب) نظریه طرفداران یگانگی این دو نظام مسؤولیت

پاسخ به ایرادات مخالفان

نتیجه‌گیری

مبحث ششم: جمع و انتخاب مسؤولیت قهری و قراردادی ۲۵-۳۰
مبحث هفتم: تمیز مصادیق مشتبه بین مسؤولیت
قراردادی و قهری ۳۰-۴۶

۱- مسؤولیت تولیدکنندگان کالاهای خطرناک (مسؤولیت ناشی از نقص

اطلاعات درباره استعمال مبیع)

۲- ضمان درک

۳- خسارات ناشی از تلف یا نقص مالی که برای فروش عرضه شده است

(مأخوذ بالسؤوم)

۴- خسارات ناشی از برهم زدن نامزدی

۵- مسؤولیت پزشک

۶- اختیارات

نتیجه‌گیری

گفتار دوم) مبانی و منابع مسؤولیت مدنی ۴۶

مبحث اول: مبانی و منابع فقهی ۴۷-۵۹

۱- قاعده لاضرر

۲- قاعده اتلاف

۳- قاعده تسبیب

۴- قاعده احترام مال مؤمن

۵- قاعده ضمان ید

۶- قاعده ضمان غرور

مبحث دوم: مبانی نظری ۵۹-۶۸

۱- نظریه تقصیر

۲- نظریه خطر

۳- نظریه‌های فرعی خطر

۴- نظریه‌های مختلط

۵- نظریه تضمین حق

۶- نظریه انتساب اضرار

فصل دوم - مسؤولیت قراردادی و ضمانت اجرای آن ۶۹

گفتار اول) محدوده الزامات قراردادی طرفین عقد ۶۹-۸۲

۱- وجود قرارداد صحیح و الزام آور بین طرفین

۲- شرط به نفع ثالث

۳- تعهدات اصلی طرفین

۴- لوازم قانونی یا عرفی قرارداد

۵- طرفین قرارداد

۶- تقصیر ناشی از فعل دیگران

گفتار دوم) شرایط تحقق مسؤولیت قراردادی ۸۲

مبحث اول: عهد شکنی و مفهوم آن (فعل زیانبار) ۸۳-۱۰۹

الف) تأثیر مطالبه در تحقق عهد شکنی

ب) اقسام عهد شکنی

۱- عدم اجرای کامل قرارداد

۲- عدم اجرای قسمتی از قرارداد

۳- تأخیر در اجرای قرارداد

۴- اجرای زودتر از موعد قرارداد

۵- اجرای قرارداد بطور ناقص و معیوب

(۵-۱) عیب مورد تأدیه

(۵-۲) عدم انطباق کیفی و کمی

(۵-۳) عدم مطابقت با تضمین و نمونه و رؤیت

(۵-۴) عدم مطابقت با مقاصد طرف قرارداد

(۵-۵) عدم انطباق در بسته بندی کالا

(۵-۶) عدم انطباق در مکان اجرای تعهد

مبحث دوم: تقصیر قراردادی ۱۴۱-۱۰۹

الف) مفهوم تقصیر

ب) لزوم تقصیر در قراردادها

ج) اقسام تقصیر

۱- تقصیر عمدی و غیر عمدی

۲- تقصیر از نظر مثبت و منفی بودن فعل زیانبار

۳- تقصیر حرفه‌ای و شغلی

۴- تقصیر سنگین، سبک و بسیار سبک

د) اثبات تقصیر

۱- نظریات ارائه شده:

اول) نظریه اماره بودن عدم اجرای قرارداد، بر تقصیر

دوم) نظریه تقصیر بودن، صرف عدم اجرای قرارداد

نتیجه‌گیری

۲- اثبات تقصیر در تعهدات به نتیجه و به وسیله

اول) تعهدات به نتیجه

۱- تعهدات ایجابی

۲- تعهدات سلبی

دوم) تعهدات به وسیله

۳- مصادیق مشتبّه

اول) تعهدات پزشکی

دوم) تعهدات ایمنی

یک- تعهدات صنعتگران و تعمیرکاران دو- و دیعه با اجرت

سه- تعهدات متصدیان حمل و نقل

مبحث سوم: ضرر..... ۱۷۳-۱۴۱

الف) لزوم وجود ضرر و مفهوم آن

ب) اقسام ضرر

۱- ضرر مادی (مالی)

یک) از بین رفتن مال دو) عدم النفع سه) ماهیت خسارت تأخیر تأدیه

۲- ضرر معنوی

ج) شرایط ضرر قابل مطالبه

۱- مسلّم و قطعی بودن ضرر ۲- مستقیم بودن ضرر

۳- قابل پیش بینی بودن ضرر ۴- خسارت قبلاً جبران نشده باشد

گفتار سوم) دعوی جبران خسارت..... ۱۹۶-۱۷۳

۱- طرفین دعوی

۲- شیوه جبران خسارت

- ۳- زمان ارزیابی خسارت
- ۴- اقامه دلیل در مسئولیت قراردادی
- ۵- قانون لازم الاجراء در مسئولیت قراردادی
- ۶- قانون حاکم بر مسئولیت قراردادی در حقوق بین المللی خصوصی
- ۷- مرور زمان

فصل سوم - اسباب معافیت از پرداخت خسارت: ۱۹۶

گفتار اول (قوه قاهره ۱۹۸-۲۱۵

الف) تعریف قوه قاهره

ب) اوصاف قوه قاهره

۱- وصف خارجی بودن ۲- وصف قابل پیش بینی نبودن

۳- وصف مقاومت ناپذیری

ج) مصادیق مورد اختلاف

۱- بیماری و فوت متعهد ۲- اعتصاب کارگران

۳- اعمال حاکمیت ۴- جنگ

۵- از بین رفتن موضوع قرارداد

گفتار دوم) اقدام متعده ۲۱۵

گفتار سوم) فعل شخص ثالث ۲۱۶-۲۱۷

گفتار چهارم) تأثیر قوه قاهره بر تعهدات ۲۱۸-۲۲۴

نحوه تأثیر قوه قاهره

گفتار پنجم) تداخل اسباب در مسؤولیت قراردادی ۲۲۳-۲۲۴

الف) نظریات ارائه شده

۱- نظریه سبب نزدیک یا آخرین سبب

۲- نظریه برابری اسباب

۳- نظریه سبب متعارف و اصلی

۴- نظریه سبب مقدم در تأثیر

۵- نظریه تشخیص میزان تأثیر هر یک از اسباب نتیجه گیری

ب) فروض و حالات مختلف در مورد تداخل اسباب در مسؤولیت قراردادی

۱- تقصیر متعهد و فعل شخص ثالث

۲- تقصیر متعهد و اقدام طلبکار

۳- تقصیر متعهد و قوه قاهره

ج) توزیع نهایی مسؤولیت

فصل چهارم - قراردادهای راجع به مسؤولیت ۲۴۳

گفتار اول) قراردادهایی که مربوط به اصل مسؤولیت و حدود آن است..... ۲۴۴

مبحث اول: شرط فزونی مسؤولیت ۲۴۵-۲۴۸

۱- شرط افزایش مسؤولیت

۲- شرط ضمان امین

مبحث دوم: شروط مربوط به کاهش مسؤولیت ۲۴۸-۲۵۱

۱- شرط عدم مسؤولیت

۲- شرط محدود کننده مسؤولیت

مبحث سوم: نفوذ حقوقی این شروط ۲۲۶-۲۵۱

الف) ایرادات وارده و پاسخ به آنها

ب) نتیجه‌گیری

ج) شروط نامشروع

۱- اثر این شروط در ارتباط با عمد و تقصیر سنگین کارگران متعهد

۲- اثر این شروط در ارتباط با ورثه مشروط علیه

گفتار دوم) قراردادهایی که ناظر به ارزیابی و تعیین میزان خسارت

است: ۲۲۶-۲۲۷

۱- مفهوم وجه التزام

۲- احکام وجه التزام

۳- آیا تعدیل وجه التزام امکان پذیر است؟

۴- امکان انتخاب بین اجرای تعهد و مطالبه وجه التزام

گفتار سوم) تضامن در مسؤولیت قراردادی ۲۷۷-۲۷۵

نتیجه‌گیری ۲۸۹-۲۷۷

فهرست منابع ۲۹۰

به نام خداوند بخشنده مهربان

مقدمه

متعاقدین با این انگیزه مبادرت به انعقاد قرارداد می‌نمایند که با اجرای عقد، به اهداف مورد نظر از انعقاد آن دست یابند. بدین جهت عقد بمنزله قانون متعاقدین دانسته شده و احترام و پایبندی بدان واجب شمرده شده و نیروی اجبار کننده قراردادها نیز ضمن الزام طرفین به اجرای مفاد قرارداد، سرپیچی از تعهدات قراردادی را ممنوع ساخته است و برای دسترسی به این هدف و تضمین آن، در قوانین و حقوق کشورهای مختلف وسائلی تعبیه گردیده که در صورت نقض پیمان توسط هر یک از متعاقدین، می‌تواند بعنوان ضمانت اجرای مؤثری بکار گرفته شود. یکی از این وسایل، مسؤلیت قراردادی عهد شکن و الزام وی بر جبران خسارات ناشی از عهد شکنی است و بعبارت دیگر در صورتیکه اجرای مفاد عقد به هیچ عنوان (حتی بوسیله دیگران) امکان نداشته باشد، چاره‌ای جز گرفتن خسارت از متعهد وجود ندارد. پس مسؤلیت قراردادی که از اقسام مسؤلیت مدنی بمعنای عام تلقی می‌گردد، در شمار فروع مربوط به تضمین نیروی الزام کننده قرارداد و چهره‌ای خاص از صورت خارجی این نیرو می‌باشد. بنابراین خسارتی که از عهد شکن گرفته می‌شود نتیجه عهد شکنی بوده و ضمانت اجرای تقصیر متعهد در نقض قرارداد است. بدین جهت متعهد، ملتزم به جبران خسارتی می‌باشد که در نتیجه این امر، به طرف او وارد می‌گردد و به بیان دیگر التزام به جبران خسارت، ضمانت عارضی است که در نتیجه تقصیر متعهد و کوتاهی او در وفای به عهد بوجود می‌آید.

از نظر تاریخی نیز، بشر از ابتدا متوجه این ضرورت گردیده و با وضع قوانینی، برای عهد شکنی، مسؤلیت قائل گردیده و در کتب آسمانی و گفتار بزرگان نیز بر لزوم پایبندی به قراردادها و خودداری از عهد شکنی تأکید گردیده است. با این وصف، باید توجه داشت که گاه بر اثر بروز حوادث پیش بینی نشده، اجرای

تعهدات قراردادی غیر ممکن گردیده و مسؤولیت قراردادی متعهد نیز منتفی می‌گردد، همانگونه که ممکنست متعاقدین با انعقاد قرارداد جداگانه یا درج شروطی در قرارداد اصلی، متعهد را از جبران تمام یا قسمتی از خسارات حاصله معاف سازند.

از سوی دیگر در سالهای اخیر، در رابطه با لزوم جبران برخی از خسارتها مانند عدم النفع، خسارت تأخیر تأدیه و خسارت معنوی تردیدهایی حاصل گردیده و بعضی از قضات دادگاهها نیز بدلیل این تردیدها، از صدور حکم در رابطه با جبران اینگونه خسارتها خودداری می‌ورزند. همچنین قانون جدید آئین دادرسی مدنی که پس از تدوین این رساله، به تصویب رسید، با قابل مطالبه ندانستن خسارت عدم النفع، به این ابهامات دامن زده است. بدین لحاظ هدف نگارنده از انتخاب موضوع «جبران خسارت ناشی از نقض قرارداد» بعنوان رساله تحصیلی، نیز اینست که پس از بررسی ماهیت مسؤولیت قراردادی و شرایط تحقق آن و مطالعه جایگاه آن در نظام مسؤولیت مدنی، به این موضوع بپردازم که با توجه به تردیدهای حاصله در زمینه برخی از مصادیق خسارات ناشی از عهد شکنی و صرفنظر از تصریح قانونگذار در لزوم جبران اینگونه ضررها، آیا در واقع می‌توان اینگونه خسارات را خسارت بمعنای واقعی کلمه دانسته و حکم به لزوم جبران آنها داد یا اینکه شبهات و تردیدهای حاصله در این موضوع، منطبق با واقع بوده و اینگونه خسارتها قابل جبران نمی‌باشند؟ همچنین از آنجائیکه برخی از مسؤولیتها از یک سو، مشتبه بین مسؤولیت قراردادی و قهری بوده و از سوی دیگر در اینکه در زمره تعهدات بوسیله هستند یا در قلمرو تعهدات به نتیجه قرار می‌گیرند، اختلاف نظر وجود دارد، در این رساله سعی گردیده که ماهیت مصادیق مورد اختلاف روشن و مبرهن گردد. بدین ترتیب موضوع رساله حاضر، در چهار فصل شامل ماهیت مسؤولیت، مسؤولیت قراردادی و ضمانت اجرای آن، اسباب معافیت از پرداخت خسارت و قراردادهای راجع به مسؤولیت مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

در فصل اول پس از بررسی سابقه تاریخی مسئولیت و مطالعه مفهوم لغوی و اصطلاحی آن اقسام مسئولیت و جایگاه مسئولیت قرار دادی در نظام مسئولیت مدنی روشن و معین گردیده و به این سوالها پاسخ داده شده که آیا نظامهای مسئولیت قهری و قراردادی دو نظام جداگانه هستند یا اینکه آن دو را باید یکی دانست؟ و آیا متضرر از نقض قرار داد، می تواند از میان قواعد مسئولیت قرار دادی و قهری، آنچه را که به سود خویش می پندارد، انتخاب نموده و بین قواعد این دو نوع مسئولیت جمع نماید؟ و در صورتیکه شرایط تحقق مسئولیت قهری نیز فراهم آمده باشد، آیا متضرر می تواند قرار داد را نادیده گرفته و به قواعد مسئولیت قهری استناد نماید؟ همچنین یکی دیگر از موضوعات مطروحه در این فصل، مربوط به تمییز مصادیق مشتبه بین مسئولیت قهری و قرار دادی است و در این قسمت ماهیت مصادیق مورد اختلاف بررسی و سپس مبانی و منابع فقهی و نظری مسئولیت مدنی مورد توجه و تجزیه و تحلیل واقع گردیده است.

در فصل دوم در سه گفتار، در ابتدا به تبیین محدوده الزامات قرار دادی متعاقدین پرداخته شده و سپس شرایط تحقق مسئولیت قرار دادی با بحث تطبیقی مورد توجه واقع گردیده و در این گفتار پس از بررسی عهد شکنی و مفهوم آن و تأثیر مطالبه در عهد شکنی و نیز بررسی تقصیر قرار دادی و اقسام آن، پاسخ این سوال روشن گردیده که آیا باید صرف عدم اجرای قرار داد را تقصیر دانست یا اینکه عدم اجرای قرار داد، اماره بر تقصیر می باشد؟ همچنین ماهیت برخی از تعهدات که مشتبه بین تعهد به نتیجه و تعهد به وسیله هستند هستند، بررسی و روشن گردیده است. مضاف بر این که در این مقوله در مباحث جداگانه ای به سوالات و ابهامات مطروحه در زمینه برخی از اقسام ضرر و نیز شرایط ضرر قابل مطالبه، پاسخ گفته شده و از دعوی جبران خسارت و شرایط و مقررات آن گفتگو بعمل آمده است.

در فصل سوم از اسباب معافیت از پرداخت خسارت مثل قوه قاهره و اقدام طلبکار و فصل شخص ثالث، اوصاف قوه قاهره و نحوه تأثیر آن بر تعهدات قرار دادی و نیز موارد مختلف تداخل اسباب در مسئولیت قرار دادی گفتگو بعمل آمده و در آخرین فصل این رساله نیز قرار دادهای راجع به مسئولیت مورد بحث و بررسی واقع گردیده و پس از مطالعه اثر این گونه قرار دادها در مسئولیت قرار دادی و نفوذ حقوقی آنها پاسخ سوالات و ایرادات مطرح شده در مورد این گونه قرار دادها ارائه گردیده است.

فصل اول: ماهیت مسؤولیت

همانگونه که می‌دانیم مسؤولیت قراردادی یکی از وسایل تضمین نیروی اجبار کننده قراردادهاست و در صورتیکه اجرای مفاد قرارداد بهیچ عنوان امکان نداشته باشد و نیز در جائیکه با وجود امکان اجرای قرارداد، تأخیر در اجرا یا سوء اجرای آن، موجب خساراتی گردد، مسؤولیت قراردادی بر عهدشکن تحمیل گردیده و جبران خسارات ناشی از عهدشکنی، بر عهده او قرار می‌گیرد. از نظر تاریخی، در دوران اولیه، بشر تعهدات قراردادی خود را از طریق پرداخت اختیاری موضوع تعهد انجام می‌داد ولی با پیچیده‌تر شدن جوامع بشری و تخلف از اجرای تعهدات قراردادی، اینگونه مسؤولیت‌ها در قوانین جوامع قدیمی هم رواج یافت، بگونه‌ای که در اوایل قرن ۱۳ میلادی با رشد و توسعه مبادلات صنعتی در کشورهای کامن‌لا، بدلیل لزوم سرعت در تجارت، قاعده لزوم پرداخت خسارات و مسؤولیت قراردادی بجای قاعده اجبار به اجرای عین تعهد نشست^(۲) و اندک اندک این دو قاعده دوشادوش یکدیگر در نظامهای حقوقی رواج یافتند. بهرحال، این مسؤولیت یکی از اقسام مسؤولیت مدنی بمعنای عام می‌باشد. ولی برای روشن شدن ماهیت آن، ابتدا باید دید که مفهوم مسؤولیت بطور کلی چیست و جایگاه مسؤولیت قراردادی در نظام مسؤولیت کدام است؟ و سپس بررسی گردد که آیا مسؤولیت حاصله از عهد شکنی با مسؤولیت قهری یکی بوده یا اینکه مفهومی جداگانه و دارای نظام ویژه خویش است؟ همچنین باید روشن ساخت که منابع و مبانی نظری و فقهی مسؤولیت مدنی چیست و مصادیق مشتبه بین مسؤولیت قراردادی و قهری را از

۱- آیه ۳۴، سوره اسری: بدانچه پیمان می‌بندید وفا کنید چون پیمان بازخواست دارد.

۲- احمدی، دکتر حسینعلی، اجرای تعهد قراردادی، چاپ اول، زمستان ۱۳۷۵، انتشارات

برهمنند، ص ۱۵